

Et fragment

Hal Kochs bidrag til Den danske Kirkes Historie 1920-60

Udgivet af P. G. Lindhardt

Ved sin død i august 1963 var Hal Koch begyndt at renskrive det afsnit af Den danske Kirkes Historie VIII, hvori han skulde behandle tiden 1920-60. Mellem hans papirer findes der ret udførlige forelæsningsmanuskripter til perioden 1920-40, men de er hverken formelt eller sagligt så gennemarbejdede at de kan trykkes. Til tiden efter 1940 foreligger kun spredte og ret tilfældige notater. Forelæsningsmanuskripterne vil der i videst mulige omfang blive taget hensyn til i det bind af ovennævnte værk som det efter Kochs død blev overdraget mig at gøre færdigt, men trods den fragmentariske karakter har det forekommet rimeligt at udgive den renskrift han selv nåede at udarbejde. Den er på alle måder karakteristisk for ham, og er formentlig det eneste af hans efterladte papirer som egner sig til udgivelse. Fragmentet gengives her som det foreligger – dog med enkelte rettelser af oplagte skrive- og huskefejl, udfyldelse af nogle lakuner og med tilføjelse af et par noter.

FORORD

Nemo nisi per amicitiam cognoscitur.

Augustin.

Da Bjørn Kornerup og jeg for mange år siden drøftede planerne til det værk, som nu afsluttes, »Den Danske Kirkes Historie«, var den periode, der voldte os de største vanskeligheder, tiden efter 1920. I første omgang udskød vi afgørelsen af, hvem der skulle skrive dette afsnit, men i løbet af sommeren 1951 blev vi enige om at bede sognepræst Carl Weltzer påtage sig den vanskelige og krævende opgave. Efter nogen betænkningstid sagde Weltzer ja, selv om han på grund af andet arbejde ikke kunne gå i gang med det samme. Allerede på det tidspunkt stod det imidlertid klart, at »Den Danske Kirkes Historie« ikke ville kunne afsluttes inden

for den tid, vi oprindeligt havde planlagt, og vi kunne derfor give Carl Weltzer god tid at løbe på. Lidet anede vi, at denne forlængelse af tidsfristen skulle føre til, at han aldrig fik arbejdet gjort. I foråret 1961, midt under forarbejderne, døde han. For dansk kirkehistorisk forskning i almindelighed, men ganske særligt for dette værk betød hans død et smerteligt tab. Weltzer var inden for nyere dansk kirkehistorie kyndigere – tror jeg – end nogen anden – dertil jernflittig. Jeg er da heller ikke i tvivl om, at hans fremstilling af perioden 1920–60 ville have været af højere kvalitet end den, som nu bydes værkets læsere.

Efter Carl Weltzers død stod jeg, der ved Bjørn Kornerups død kort i forvejen var blevet værkets eneredaktør, i en meget vanskelig situation, som yderligere kompliceredes derved, at en anden af værkets medarbejdere, professor J. Oskar Andersen døde uden at efterlade sig et brugbart manuskript til tredje bind (reformationshistorien). Dette bind påtog mine to kolleger, professorerne P. G. Lindhardt og N. K. Andersen sig at skrive – hvilket jeg i forordet til bd. III har haft lejlighed til at sige dem tak for[1]. Med hensyn til bd. VIII har jeg ikke kunnet finde nogen anden løsning end selv at skrive det, vel vidende, at jeg ikke har de samme forudsætninger som Carl Weltzer for at give en grundig og vel underbygget fremstilling.

I en vis forstand gør det naturligvis opgaven lettere, at det drejer sig om min egen tid – jeg blev student i 1921 – som jeg bevidst har levet med i. De fleste af de personer, der skildres, har jeg kendt personligt, og meget ofte har jeg personlig været begivenhederne på temmelig nært hold. Men disse »fordele« opvejes unægteligt af betydelige vanskeligheder. Perspektivet er for kort til, at der kan foretages en blot nogenlunde sikker historisk vurdering. Det er næppe muligt – når det drejer sig om samtidshistorie – at afgøre hvilke begivenheder og personer der vil få en langt-rækkende indflydelse, og hvilke der vil forsvinde som ringene i vandet. Og lige så usikkert står man over for tanker og bevægelser – er de døgnfluer eller vil de sætte sig dybe spor ind i fremtiden? Hvor usikker dommen om ens egen tid er, har jeg selv måttet erkende – og givet udtryk for – i min lille bog »Danmarks Kirke gennem Tiderne«, der er kommet i en række oplag, fordelt over en længere årrække. Bogen som sådan har kun undergået mindre og uvæsentlige ændringer, men slutningskapitlet er gentagne gange

[1] Koch nåede ikke at se dette bind færdigt og hans forord blev aldrig skrevet.

blevet skrevet helt om. Behandlingen af samtidens historie kan ikke blive virkelig kritisk historieskrivning. Dertil er som nævnt perspektivet for kort, men samtidig er forfatteren – det gælder i hvert fald her – for meget engageret i begivenheder og anskuelser, ofte tillige i personer til at give en uafhængig og afklaret bedømmelse. Det kan lige så godt siges rent ud, at det, de følgende sider bringer, er – og med nødvendighed må være – en blanding af historieskrivning, journalistik og memoirer. Alene stoffets mængde og art bevirker dette. Kilderne er utallige og uoverskuelige og hidtil så godt som ubearbejdede. Det samme gælder persongalleriet. Særlige vanskeligheder volder skildringen af mennesker – for en stor del mennesker, der endnu lever – her kræves både forståelse og megen varsomhed. I det store og hele har jeg søgt at undgå vurderende skildringer af endnu levende, men selvfølgelig kan man ikke undgå at vurdere, og det vil da sige at udtale domme om de pågældendes værk – undertiden endda om deres menneskelige værdi og karakter.

Et særligt problem har det været, at jeg et par gange selv perifert har været med i begivenhederne på en sådan måde, at det ikke kan lades uomtalt, og at min kone gennem de sidste ti år har været landets kirkeminister og at hendes arbejde afgjort må behandles med en vis udførlighed. Vanskeligheder og betænkeligheder er der således nok af ved arbejdet, men bindet skal jo skrives, og det er ikke mange, man med kort varsel kan få til at påtage sig en så utaknemlig opgave. Derfor har jeg da valgt at gøre arbejdet selv, vel vidende, at resultatet er højst angribeligt. Det er mit håb, at læserne vil betragte det med velvillig overbærenhed.

Erkendelsen af bd. VIII.s særlige karakter som samtidshistorie har i værkets redaktion givet sig til kende i det sideantal, dette bind er begrænset til. Tiden fra 1800 til 1920 har pr. tiår fået c. 70 sider, medens der efter 1920 ikke er regnet med stort mere end 40 sider pr. tiår. Heri ligger på forhånd en erkendelse af, at tiden ikke er inde til en endegyldig løsning af opgaven. Der kan kun være tale om at prøve på at indordne begivenheder og strømninger under visse ledende og orienterende synspunkter og derved give de enkelte personer og begivenheder den rette vægt. Det vil blive fremtidens forskning, der kan afgøre i hvor høj grad det forsøg, der her er gjort, kan godkendes eller må forkastes. Af vejledende forarbejder findes kun ganske få. Den eneste sammenfattende fremstilling af perioden er givet af P. G. Lindhardt i »Kirken igår og idag«, 1955. Dette værk har været mig til uvurderlig

hjælp. På en række punkter har jeg ikke kunnet følge Lindhardts vurderinger og synspunkter, men des mere er det mig magtpåliggende at understrege, hvor meget jeg har lært ved læsning af denne bog og adskillige andre af Lindhardts afhandlinger. Han vil altid – trods manges kritik – blive stående som grundlæggeren af et virkeligt studium af dansk kirkehistorie i slutningen af 19. århundrede og 20. århundrede. Stor nytte har jeg haft af pastor Paul Nedergaards forskellige arbejder, ikke mindst bogen om den danske præsteforening (1946). Også biskop C. I. Scharlings småskrifter om kirkelige og teologiske forhold i tyverne og trediverne skal her omtales med tak. En værdifuld vejledning har tillige været at finde i de talrige årsberetninger og jubilæumsskrifter, som de kirkelige organisationer har udsendt. De omtales ofte med et skuldertræk. For historikeren er de uvurderlige.

Med dette bind er den Danske Kirkes Historie ført til ende. Det er ikke gået så hurtigt, som redaktionen oprindeligt havde planlagt, men det er dog på den anden side heller ikke trukket ud i det uendelige. 8 bind på 14. år er trods alt en ganske antagelig præstation, og jeg vil derfor slutte med at bringe medarbejderne en varm tak for deres indsats. Den gælder også pastor Knud Ostermann, der har udarbejdet person- og sagregistret. Frem for alt går min tak ved afslutningen af værket dog i tankerne til min afdøde medarbejder, Bjørn Kornerup. Hans personlige elskværdighed, hans enestående viden og hans sikre historiske forståelse var af den største betydning for værket, og jeg har i de sidste bind som redaktør i højeste grad savnet hans råd og bistand.

Endelig skal der til sidst lyde en varm tak til Gyldendals forlag, som – takket være Ingeborg Andersens vidsyn – vovede at gå i gang med denne i økonomisk henseende lidet lokkende opgave, og som har givet værket dets smukke form. Denne tak omfatter tillige Statens almindelige videnskabsfond samt undervisningsministeriet, som i fællesskab har givet en væsentlig støtte til de sidste fem bind.

At udgive en kirkehistorie som den, der hermed er afsluttet, medfører et ikke ringe ansvar. Efter al sandsynlighed vil den – som i sin tid Helvegss – komme til at stå i flere slægtled som den næsten officielle og alment benyttede fremstilling af den danske kirkes historie. Nu da værket er færdigt, er det ikke vanskeligt at se, at mangt og meget kunne have været gjort bedre. Velvillige og mindre velvillige anmeldere og læsere har gjort opmærksom

på fejl og svagheder. Men i det store og hele forekommer det mig dog, at det er lykkedes at give en brugbar samlet fremstilling, der har forstået at drage nytte af det sidste århundredes forskning. Mit håb er, at denne fremstilling i fremtiden vil virke tilbage på det egentlige forskningsarbejde, virke igangsættende og inspirerende for yngre kræfter.

1963

Hal Koch

I. INDLEDNING

1. *Periodens politiske og sociale hovedtræk.*

For den, der beskæftiger sig med ældre tiders kirkehistorie, er det klart, at kirke og stat, religion og politik hører sammen og at man ikke kan skildre kirkens historie uden tillige at omtale hele samfundets liv, så lidt som en politisk historiefremstilling kan undgå at tage kirken med. Noget anderledes ligger det, når talen er om den nyeste tids historie. Stat og kirke bliver mere og mere skilt fra hinanden, religionen bliver en »privatsag« og det politiske liv »sækulariseres«. Det er vel forklaringen på, at man i de fleste fremstillinger af moderne historie vil kunne konstatere, at kirken får en yderst beskeden, om overhovedet nogen omtale – således i de sidste bind af Politikens Danmarkshistorie. Til gengæld holder de kirkehistoriske fremstillinger sig som oftest til det »religiøse« og lader kun i ringe grad kirken fremtræde som et integrerende led af en politisk-social enhed. Denne måde at fremstille historien på er en art »optisk« bedrag. Sækulariseringen med dens nogenlunde klare adskillelse mellem kirkens og statens områder bidrager hertil, men for den, der ser nærmere til, er trods alt de tråde, der forbinder »det verdslige« og »det åndelige« både stærke og tydelige. Kirkens eksistens er trods al frigørelse ikke ligegyldig for forståelsen af det europæisk-amerikanske samfund – det skal den, der har beskæftiget sig med asiatisk-afrikansk historie nok erkende – og omvendt kan kirken både hvad angår dens indre og ydre liv, kun forstås i sammenhæng med det politisk-social-kulturelle milieu, den har sin rod i. I den periode, vi her skal beskæftige os med, har det uden tvivl været indflydelsen fra samfundet på kirken, der har haft størst betydning, medens bevægelsen den modsatte vej dels har været svagere, dels er vanskeligere at konstatere. Men netop derfor må en fremstilling af den danske kirkes

historie fra 1920 til 1960 begynde med at karakterisere det danske samfund i dets hovedtræk siden den første verdenskrig. I disse år bliver den moderne »velfærdsstat« til, og ingen kan være i tvivl om, at der herved skabes en ny situation, et nyt klima for kirken.

Ved klog balancerende, ved en fornuftig politik og – navnlig – begunstiget af ydre forhold lykkedes det regeringen Zahle at holde Danmark uden for krigen 1914–18. Gennem social-liberale kriseforanstaltninger, kontrol med erhverslivet og med priser og lønninger, lykkedes det tillige at afbøde de værste økonomiske og sociale konsekvenser af krigssituationen, trods de vanskelige forhold for udenrigshandelen og de stadigt stigende priser. Her mødte det danske samfund for første gang en planøkonomisk kontrol- og indgrebspolitik, gennemført af mennesker, om hvis liberale grundindstilling man ikke kunne tvivle. Grunden til den nyere social-liberalisme blev lagt i disse år. Men samtidig voksede dansk politik, trods ydre vanskelige kår, i sit eget væsen. 1915 gennemførtes den nye grundlov. Den betød, at man for alvor vedkendte sig demokratiet, som udadtil havde sejret ved systemskiftet 1901. Den privilegerede valgret til Landstinget blev afskaffet, og kvinderne fik valgret. Først med den nye grundlov nåede dansk demokrati til »mands modenhed«, og fremtiden skulle vise, at det nu havde styrke til at hævde sin stilling, også i de storme, der i tyverne og trediverne brød ud mange steder i Europa. Et vigtigt skridt i demokratisk retning var også den retsreform, som Zahle gennemførte 1915.

Det var i første linie det radikale parti, der havde fortjenesten af, at landet kom så nogenlunde tåleligt gennem krigens vanskelige år, men den regering, det havde skabt, var også af en usædvanlig kvalitet. Her var virkelig tale om et samarbejde ministrene imellem. Ikke mindre betydningsfuldt var det imidlertid, at det »revolutionære« og »samfundsomstyrtende« arbejderparti gav den social-liberale politik sin tilslutning og dermed bekendte sig som social-reformatorisk, ikke revolutionært. Det var i dansk arbejderbevægelse ikke nogen ny linie, men den blev i disse år trukket klart op, og det blev fastslået, at det var dette synspunkt, ikke revolutionens, som beherskede partiet. Hovedpersonen var allerede nu – og næsten 30 år frem i tiden – Thorvald Stauning. Arbejderbevægelsen markerede hele krigen igennem sin holdning ved at støtte den radikale regering. Til et direkte regeringssamarbejde var tiden derimod endnu ikke moden, men et vigtigt skridt i den

retning var det, at Stauning i 1916 sagde ja til – sammen med J. C. Christensen og den konservative godsejer Chr. Rottbøl – at indtræde i regeringen som »kontrolminister«. K. K. Steincke har i sine erindringer understreget, hvor meget dette tilsyneladende lille skridt betød inden for partiet, hvor man hidtil strengt havde stået på det standpunkt ikke at ville deltage i regeringssamarbejde med »borgerlige« partier.

I ikke mindre end syv år havde regeringen Zahle ledet landets politik. Ikke så sært, at der i denne lange tid opsamlede sig megen kritik og utilfredshed. Fra arbejderes og de lavere funktionærs side skyldtes vreden især, at lønningerne kun langsomt og utilfredsstillende havde fulgt prisstigningerne. Først efter krigen – i 1919 – lykkedes det at bringe arbejderlønningerne nogenlunde à jour, samtidig med at 8-timers arbejdsdagen blev gennemført. Utilfredsheden blandt arbejderne skyldtes imidlertid også en påvirkning fra begivenhederne i Rusland. Her voksede et nyt samfund op, hvor man virkelig havde afskaffet den forhadte private kapitalisme og dermed udbytningen af arbejderne. Det var vejen, mange så frem til, og derfor forbitredes de over den »social-demokratiske« samarbejdspolitik, det danske parti førte. Ikke mindre var vreden mod regeringen fra Venstre og de Konservative. Her rettede kritiken sig først og fremmest mod de kontrollerende indgreb i erhvervslivet; man indså vel deres nødvendighed, så længe krigen varede, men efter fredsslutningen ville man hurtigst muligt tilbage til »normale« forhold, hvilket for dem betød en nogenlunde gennemført liberalisme. Hertil kom nationale synspunkter. Tiden var nu inde, hvor det var muligt at få i hvert fald en del af Sønderjylland tilbage, men hele dette spørgsmål ønskede man ikke at overlade til de radikales afgørelse. Det var – som bekendt – også det nationale, som i 1920 fik gryden til at koge over. Her skal ikke fortælles om de bevægede påskedage og om kongens afskedigelse af regeringen Zahle, dannelsen af to på hinanden følgende forretningsministerier og om valget i efteråret 1920, som med klart flertal bragte partiet Venstre til magten. Kun så meget skal siges, at alle vel snart erkendte, at kongen i de bevægede dage tiltog sig en indflydelse, som var uforenelig med den parlamentariske statsskik, der efter provisorietiden var ved at danne sig – utvivlsomt som den rimeligste fortolkning af Grundloven. Så meget mere overraskende var det, at heller ikke dette skridt fra kongemagtens side fik Stauning og den socialdemokratiske partiledelse til at vige fra den

demokratisk-parlamentariske linie. Bestemt og uden forbehold afviste man den syndikalistiske, senere kommunistiske revolutionære holdning, der vandt betydelig tilslutning, ikke mindst inden for partiets ungdomsbevægelse. Fremtiden skulle vise, at Staunings politik var alvorligt ment, og at man havde kraft til at føre den igennem.

I efteråret 1920 dannedes den nye regering med Neergaard som »konseilspræsident« (således kaldtes dengang statsministeren). Programmet var klart: tilbage til de frie forhold før krigen, afskaffelse af rationeringen og navnlig af kontrollen med erhvervslivet, d.v.s. de mange »ordninger«. Den stærke mand inden for regeringen var landbrugsskolemanden Madsen-Mygdal, en repræsentant for den klassiske liberalisme med en til tider forbløffende mangel på evne til at forstå nødvendigheden af at tilpasse principperne til de faktiske forhold. Kræfternes frie spil ville ikke rigtigt fungere. Handelen syd- og østpå kom kun langsomt igang. Følgen var at store handelsfirmaer og banker krakkede. Arbejdsløshed og arbejdskampe kom til at spille en fremtrædende rolle. Den i hvert fald i propagandaen skarpe liberalisme måtte under disse forhold vække forbitrelse i arbejderkredse. Modsætningerne i dansk politik skærpedes, og man kunne nok være i tvivl om, hvor vidt den Stauningske linie kunne holdes. Mange af partiets yngre folk vendte begejstrede hjem fra besøg i Rusland, og det var ikke nemt at fastholde ungdommen. På mange måder kunne det se ud, som om man nu stod over for den endegyldige kamp mellem socialisme og liberalisme.

Ved valget i 1924 mistede Venstre sit flertal, og som det største og sejrende parti dannede Socialdemokratiet nu en rent socialdemokratisk mindretalsregering. Hele landet holdt vejret i spænding. For første gang sad socialistiske arbejdere i kongens råd. Ville dette føre til et fuldkomment systemskifte? Men snart beroligedes man – en beroligelse, der fik sit klassiske udtryk i den Nørrebrovise, hvori Frederik Jensen, tidens mest fejrede revyskuespiller, præsenterede den nye regering for kongen, der endte med at sige: »Ja, men de er jo gode gamle Akademikere alle sammen« – faktisk var der kun få egentlige arbejdere blandt ministrene. Slet så harmløs, som det lod til, var regeringen dog ikke. De fleste af ministrene følte sig virkelig som socialister i skarp modsætning til det »borgerlige« samfund. Men mulighederne for at udrette noget var ikke store, da man hverken rådede over et flertal i Folke- eller Landsting.

Efter valget i 1926 fik landet atter en Venstreregering, under Madsen-Mygdals ledelse. Det var programmet nu for alvor at føre liberalistisk politik, og i modsætning til tidligere begunstigedes den nu ved gode forhold på verdensmarkedet. Omsider syntes krigens vanskeligheder at være overvundet. Arbejdsløsheden gik ned, landbruget fik gode kår, og den almindelige produktion var i fremgang. Over for den næsten krigerske liberalisme, som navnlig Madsen-Mygdal stadig proklamerede, skærpedes holdningen i Socialdemokratiet. Der kom i disse år en række nye folk ind, som virkelig havde noget Marxisme i sig. Det gjaldt både den klassiske filolog Hartvig Frisch og højskolemanden Julius Bomholt. Den sidste kæmpede i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne, bl.a. som redaktør af »Rød ungdom«, for at skabe en ny »arbejderkultur« (titlen på en meget omstridt bog fra 1932). Grundtanken var den – vel i og for sig rigtige – at den hidtidige kultur var skabt af og for de hidtidige magthavere i samfundet, godsejerstanden og borgerskabet. Nu bar det frem mod samfundets socialisering, og samtidig kaldtes arbejderne til at skabe en ny kultur – ikke blot overtage borgerskabets aflagte ideer og kulturaner. Denne nye kultur skulle bygge på det kollektive samfund og mennesket, og ideen var den, at mennesket skulle være herre over kapital og produktion og stå i et tjenende fællesskab til sine medmennesker. Ideen om fællesskab er det centrale. Ud fra sådanne tanker opstillede Bomholdt et praktisk kulturprogram for at give den brede befolkning adgang til bogens verden, til kunsten og til tænkningen – gennem det i 1924 stiftede og meget virksomme Arbejdernes Oplysningsforbund, gennem studiekredse, biblioteker, kurser af mangfoldig art – så omtrent det program, som siden er blevet virkeliggjort og i dag betragtes som en selvfølge. Bogens mere filosofisk-marxistiske profetier om en helt ny, af arbejderne skabt kultur, som i samtiden vakte den store opsigt – og vrede, har derimod ikke haft den samme medgang. Indholdsmæssigt kan man vel vanskeligt sige at arbejderklassen som klasse har tilført dansk kulturliv et nyt præg.

Men tilbage til slutningen af tyverne: alt pegede i retning af en skærpelse af modsætningen mellem liberalismen og socialismen. I 1929 brast samarbejdet mellem Venstre og de Konservative (på forsvarsordningen), og resultatet blev efter valget en socialdemokratisk-radikal regering, der ganske vist havde et solidt flertal i folketinget, men stod over for et landsting, der takket

være den højere valgald, den langsommere udskiftning og de såkaldte kongevalgte medlemmer[1] bevarede borgerligt flertal helt til 1936. Foreløbigt betød det, at regeringen ikke kunne få sine lovforslag igennem uden samarbejde med i det mindste eet af de andre partier. Dette måtte i sig selv gøre en vis indbyrdes forståelse ønskelig. Men når det i trediverne ikke kom til en skærpe af den ovenfor nævnte modsætning, men tværtimod til en stadig stigende tilnærmelse og et ofte nyttigt samarbejde, skyldtes det dog i første række to faktorer, der meldte sig ude fra og satte deres præg også på dansk politik. Den ene var rent politisk, den anden fortrinsvis af økonomisk art.

Overalt på det europæiske fastland rejste der sig i tyverne stærke kræfter mod det parlamentariske demokrati, som i de fleste lande først havde kunnet slå igennem efter den første verdenskrig. I første omgang kom modstanden mod demokratiet stærkest til orde inden for »højre«-orienterede kredse. Fascistiske grupper og organisationer dukkede op både her og der. Allerede i 1922 foretog Mussolini sin march mod Rom og overtog hurtigt regeringsmagten i Italien. Her udformedes nu mønstret for det fascistiske styre, som siden skulle blive så vel kendt i Europa, og som fik sin uhyggeligste, mest forbryderiske udformning i den tyske National-socialisme. Men også fra modsat hold var demokratiet truet. Mere eller mindre stærke kommunistiske partier dannedes i alle vesteuropæiske stater, og ingen kunne være i tvivl om, at kommunisterne, med samme hensynsløshed og mangel på respekt for spillets regler som fascisterne, ville benytte enhver given lejlighed til at »overtage magten«. I denne situation, mellem to yderpartier, der begge syntes at være voksende, blev de fleste steder de demokratiske partier tvunget sammen i en fælles front. Man måtte trods modsætningen mellem liberalisme og socialdemokrati erkende, at det, der bandt sammen, var stærkere end det, der skilte. I nogle lande lod arbejderbevægelsen sig friste af samarbejdet med kommunisterne; man dannede den såkaldte »folkefront«, rettet mod de borgerlige partier, men i de fleste tilfælde kom dette eksperiment til at koste socialdemokraterne dyrt. Denne udvej tænkte imidlertid ingen på her hjemme, mindst af alt Stauning. Den kommunistiske gruppe var hele tiden for talsvag til at spille en virkelig politisk rolle, og med den Stauningske linie var Socialdemokratiet fast

[1] De kongevalgte landstingsmedlemmer bortfaldt ved grundloven af 1915; efter den tid valgtes 18 af de 72 landstingsmedlemmer af det afgående landsting.

forankret i det bestående samfund. Her i landet måtte den europæiske situation tvinge til samling imod midten, så meget mere som det efterhånden blev klart, at end ikke arbejderpartiet kunne regne med at opnå det absolute politiske flertal.

I samme retning virkede den anden faktor – af økonomisk art. Medens slutningen af tyverne som nævnt betød en økonomisk fremgang, skiftede den følgende periode brat karakter. Det begyndte med den voldsomme amerikanske børskrise i 1929. Den blev indledningen til en langvarig verdensomspændende depression. Vigende priser betød mindre produktion, og dette havde som sin naturlige følge stigende arbejdsløshed, der atter omsatte sig i faldende købekraft og derfor bevirkede mindre produktion og ny arbejdsløshed. Denne »onde cirkel« magtede forretningslivet ikke at gøre sig fri af. Krisens forløb og virkninger skal ikke nærmere skildres. I Danmark blev situationen lige alvorlig for landbruget, hvis udenlandske markeder svigtede, og for industrien. I lange perioder kunne man sætte spørgsmålstejn ved, om landbrugsproduktionen overhovedet betalte sig, og tvangsauktionerne hørte til dagens orden. I byerne steg arbejdsløsheden samtidig til hidtil ukendte højder (30–40%). I en sådan alvorlig krise var det i høj grad at frygte, at yderpartierne ville få vind i sejlene, som det jo klart skete i Central- og Sydeuropa, men netop derfor tvang den økonomiske krise – på samme måde som den politiske antiparlamentarisme – de demokratiske partier til samarbejde. Det blev så at sige prøven på demokratiets levedygtighed, at det kunne magte de foreliggende opgaver. Samarbejdet blev da også den fremherskende linie i tredivernes politik – ikke tyvernes tendens til at trække modsætninger skarpt op.

Det første udslag af denne samarbejds ånd var kriseforliget, som regeringen 1931 sluttede med de Konservative. Året efter gennemførtes Valutaloven med Venstres tilslutning, men det afgørende var dog det såkaldte »Kanslergadeforlig«, som regeringen i vinteren 1932–33 sluttede med Venstre. Her sænkedes kronekursen til fordel for landbrugets rentabilitet, og samtidig forbød man ved lov den truende arbejdskamp – arbejdsgiverne, der mente at stå stærkt havde varslet lockout for mere end 100.000 mand. Endvidere gav Venstre tilsagn om gennemførelse af den store reform af sociallovgivningen, som skyldtes K. K. Steincke, og som vel betegner det største samlede skridt frem imod velfærdsstaten. Men også på andre punkter satte samarbejdet sig i disse

år spor. Man fik en ny seminarielov (1930) og 1937 den nye folkeskolelov, som afskaffede det gejstlige tilsyn med skolen[1] – under stor protest fra en del af gejstligheden. Da regeringen 1936 fik flertal også i Landstinget, var tiden inde til at tage større opgaver op, og man udarbejdede et forslag til en ny grundlov – denne gang i samarbejde med de Konservative. Forslaget strandede imidlertid – til Staunings store skuffelse – ved folkeafstemningen 1939.

Tredivernes samarbejde betød naturligvis ikke, at man her hjemme helt undgik de politiske yderpartier, som spillede en så stor rolle ude i Europa. Stærkest sporedes de, som naturligt var, hos ungdommen. En ret stor gruppe inden for K.U. (Konservativ Ungdom) følte sig draget af og efterlignede til en vis grad Mussolinis og Hitlers ungdomsorganisationer. En tid lang var det almindeligt, at det ved politiske møder – ganske som i Tyskland – kom til slagsmål mellem K.U. og socialdemokratiske eller kommunistiske unge. Det uhyggelige var, at man fra Tyskland vidste, at netop sådanne fænomener havde været indledningen til magtovertagelsen i 1933. En for alvor truende karakter nåede modsætningerne dog ikke, og det skal ikke glemmes, at de tendenser i fascistisk retning, som utvivlsomt – og ganske naturligt – fandtes inden for K.U., længe før besættelsen blev kvalt af konservative politikere som Christmas Møller og Aksel Møller, der med stor klarhed ønskede at gøre partiet til et virkeligt »folkeparti« med udbrydelig fastholden ved parlamentarismen og forkastelse af enhver form for fascisme.

Ikke mindre håndfast afviste ledende socialdemokrater de kommunistiske tendenser, der gjorde sig gældende i arbejderungdommen. I slutningen af tyverne havde man måttet omorganisere hele ungdomsbevægelsen fra bunden af, og den antikommunistiske holdning var sikker nok hos de yngste ledere, som man spøgende kaldte »Staunings drenge«, og hvor Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen allerede stod i første række. I grunden var det overraskende, at arbejderklassen ikke under krise og arbejdsløshed radikaliseredes mere, end tilfældet var. Det skyldtes foruden Socialdemokratiets faste ledelse, at man trods alt magtede at bekæmpe krisen, og at arbejderne kår gennem tyve år gradvis var forbedrede. Fra midten af trediverne var det værste overstået, arbejdsløsheden i

[1] Det skete ved tilsynsloven af 20/5 33.

langsom tilbagegang, samtidig med at den ny sociallovgivning betød et virkeligt fremskridt. Det er i det hele taget væsentligt at slå fast, at det ikke var krigen, som bragte en ende på landets økonomisk-socialle problemer. Man var i slutningen af trediverne atter inde i en fremgangsperiode, og arbejderne fik deres del i fremskridtet i form af højere lønninger og større social tryghed. De følte sig ikke længere som samfundsfjendtlige proletarer, men som ligeberettigede parthavere i det samfund, som de gennem en halv snes år havde haft den politiske ledelse af – måske nok som parthavere, der ikke altid blev behandlet som ligestillede, og som derfor måtte kæmpe for deres rettigheder, men på den anden side slet ikke som besiddelsesløse, der kun kunne sætte deres håb til en revolution. Man har ofte harcelleret over denne arbejderes borgerliggørelse, over den røde farves falmen, efterhånden som arbejderne fik egne huse eller i hvert fald kolonihaver. En sådan ironi er ilde anbragt. Der er tværtimod grund til at glæde sig over, at den økonomiske og sociale udligning, som i 1800-tallet gjaldt bønderne, nu fortsattes over for arbejderne. Frugten heraf så man under besættelsen: inden for arbejderstanden var der ingen vaklen. Man følte sig solidarisk med det samfund, som trods alt havde givet gode livsvilkår.

Den voldsomste kritik mod det bestående politiske system kom ikke fra byerne, men fra landboernes side. Partiet Venstre havde yderst vanskeligt ved at holde sammen på sine tropper. Den økonomiske depression, tvangsauktionerne, lang arbejdstid og ringe udbytte tog modet fra mange og skabte forbitrelse mod den byprægede socialdemokratisk-radikale regering. »Landboernes Sammenslutning« (L.S.) og adskillige andre oppositionsgrupper var stærkt tilbøjelige til at lytte til tonerne syd fra og i hvert fald meget kritiske over for »systemet« og »politikkerne« med deres statsregereri og socialisme. Til denne kritik sluttede sig de ikke helt fåtallige kredse, som i trediverne stod uden for det politiske samarbejde, og som i mere eller mindre skarpe vendinger erklærede, at demokratiet havde spillet uigenkaldeligt fallit; man måtte tage ved lære af Italiens og Tysklands erfaringer; man måtte have en »stærk mand« til at overtage ledelsen, folk måtte lære at yde noget i stedet for altid at kræve – rettet imod den sociale forsorg. Ud af denne jordbund groede en hel række små partier, som ofte kaldtes »genrejser-partier«, fordi de for alvor mente, at Danmarks sunkne hus skulle rejses på en helt ny grundvold. Den demokratiske

parlamentarisme havde vist sig ude af stand til at klare de foreliggende opgaver.

Var trediverne en politisk, økonomisk og moralsk forfaldsperiode eller betegnede den en på partidelingen grundet demokratisk fremskridtspolitik, der trods alle kriser havde evne til at bygge en bedre fremtid for hele folket med større frihed og tryghed? Således spurgte man allerede dengang, og denne modsætning i vurderingen, der ikke mindst var at spore i kirkelige kredse, skulle få en vidtrækkende betydning. Under og efter krigen var det inden for modstandsbevægelsen et gængs slagord: aldrig mere tilbage til tredivernes Danmark. Med dette slagord vendte man sig mod den begyndende social-liberale velfærdsstat, der var negativt indstillet over for forsvaret, uden national bevidsthed med en stærkere understregning af individets rettigheder end dets forpligtelser.

I modsætning til »tredivernes politik« henviste man efter krigen til »modstandsbevægelsens politiske program«, som krævedes gennemført til sidste punkt, og som skulle betyde en fornyelse af det politiske og offentlige liv, en ny begejstring og idealisme hos den næste generation. Her trådte det tydeligt frem, at modstandsbevægelsen havde sine stærkeste rødder i tredivernes antiparlamentariske partier, kommunismen og Dansk Samling, men det viste sig tillige, at de, der førte ordet, efter krigen som før, havde meget lidt kontakt med det faktiske politisk-sociale liv i landet og derfor også måtte anlægge en forkert vurdering af det moralske indhold i landets politik.

Allerede under krigen blev det fra modsat hold sagt ganske tydeligt og nøgternt: kunne vi endda blot efter ragnarok vende tilbage og knytte til ved tredivernes gode og sunde udvikling. Faktisk var det da også noget sådant, der skete i slutningen af fyrrerne. Rent politisk har krig og modstandsbevægelse næppe tilført dansk politik nogen fornyelse i ideer eller programmer. Man taler ofte om tyverne og trediverne som »mellemkrigstiden«. Mere sagligt ville det i grunden være at betegne begyndelsen af fyrrerne som »mellemfredstiden«. Da besættelsen afsluttedes 1945, blev trådene omgående knyttet til det, som var før. Det viste sig allertydeligst på det personlige område. Det var de »gamle« politikere, de samme mænd, som havde været ledende i tredivernes politik og hele besættelsestiden igennem, som nu efter krigen fik landets ledelse betroet. Man kan jo godt tale om »pampere«, der masede sig frem igen og klæbede ved taburetterne. Men selv

stærke ord kan ikke skjule den kendsgerning, at valgene efter 1945 med al tydelighed viste, at det var de gamle partier og de gamle politikere, der – efter mit skøn med god grund, men under alle omstændigheder rent faktisk – havde befolkningens tillid, ikke de nye strømninger, som dels havde deres rod i tredivernes politiske kritik, dels havde fået deres form i besættelsestiden. Det vakte hos modstandsfolk megen bitterhed. Her var man overbevist om, at partipolitikken havde været mere eller mindre korrupt, og at den tilmed under besættelsen havde svigtet ved at føre den såkaldte »samarbejdspolitik«; derfor var en fornyelse absolut nødvendig, måtte have karakter af en udrensning og vel endda noget i retning af et »systemskifte«. Man forstod i disse kredse ikke, at man i virkeligheden ikke havde noget andet »system« at bygge på – bortset fra kommunisterne. Man talte nok om »modstandsbevægelsens politiske program«, der skulle gennemføres til punkt og prikke, men et sådant program eksisterede ganske simpelt ikke – bortset fra en helt tåbelig »udrensningspolitik«[1].

[1] I sine sidste år syslede Koch med planer til en bog: *Fra besættelsens år. Sådan kunne de også opleves*. Kun enkelte fragmentariske optegnelser er bevaret, men forordet – som han nåede at få skrevet – er ikke uden interesse: »Helt uventet blev jeg – der altid havde levet et udpræget privatliv, aldrig havde deltaget i offentlige anliggender, dårligt nok været på en offentlig talerstol, kort efter besættelsen 1940 hvirvlet ind i begivenhederne. Tidligt på efteråret 1940 blev jeg valgt til formand for Dansk Ungdomssamvirke, og denne stilling bevarede jeg hele krigen igennem. Den gjorde dels at jeg lærte en stor mængde mennesker fra det politiske og kulturelle liv at kende, dels at jeg gang på gang blev tvunget til i de vanskelige situationer at formulere et klart standpunkt, som kunne udtrykke samvirkets holdning. Kort sagt: jeg kom til at leve med i landets og folkets historie i de år, oplevede begivenhederne på nært hold, og derfor har jeg – omend med megen tøven – besluttet mig til at give en kort redegørelse for, hvorledes jeg kom til at opleve disse begivenheder, som mange andre gennem deres oplevelser har opfattet og vurderet på anden vis. Når denne lille bog nu ser dagens lys – næsten 20 år efter krigens afslutning – skyldes det ikke ønsket om at polemisere mod andre, der har skildret begivenheder og mennesker ud fra andre synspunkter. At føre en sådan polemik igennem vilde kræve et grundigt forskningsarbejde og en omfattende dokumentation. Jeg vil ikke sige, at noget sådant ikke kunne friste mig, ikke mindst fordi det meste af, hvad jeg har læst af den omfattende litteratur om besættelsestiden – men jeg skylder dog at sige, at jeg ikke har læst så forfærdelig meget – mere kan kaldes mytologi end historieskrivning. Eller lad mig udtrykke det på en anden måde: mødet med denne næsten samtidige skildring af begivenhederne 1940–45 har gjort det lettere at forstå, hvor nødvendigt det er at stå med kritik og mistænksomhed over for fortidens beretninger. Når man som jeg gennem mange år har beskæftiget sig med Saxo-kritik, har der nu været mulighed for at lære og forstå i en helt uventet form.

Enten man nu synes om det eller ej, må man rent faktisk erkende, at den social-liberale politik, som i tyverne og trediverne var under fremmarch, formet af det radikale parti og socialdemokratiet, blev ført til sejr efter 1945 og har nået sin rigeste udfoldelse i efterkrigstidens velfærdssamfund. Derfor er det også helt naturligt, at denne udvikling angribes hårdt dels fra kommunistisk orienterede kredse, dels fra folk, der tænker på linie med tredivernes halv-fascisme. Derfor skiller dette synspunkt også nu som dengang langt ind i de kirkelige kredse, hvor kritikken af velfærdsstaten har fundet god jordbund. »Velfærdspolitiken« er vor tids afgørende politiske begivenhed, og man kan ikke skildre tiden uden at tage stilling til det centrale problem, denne politik betegner. Linien selv er klar og sammenhængende – her er ikke tale om en ny politisk periode, om »en ny middelalder«, om det modernes nederlag – og hvad det nu altsammen er blevet kaldt både i trediverne og efter besættelsen. Det betyder naturligvis ikke, at man har skabt det fuldkomne samfund – måske ikke engang at mennesker er blevet lykkeligere. Det kan nu engang ikke være staten eller politiske foranstaltninger, der skal gøre mennesker »lykkelige«, hvad så ellers ordet dækker over. Men der er faktisk sket det, at det moderne velfærdssamfund giver langt den overvejende del af befolkningen gode ydre levekår. For første gang i menneskehedsens historie kan man – i en række af disse »velfærdsstater« – tale om, at den egentlige fattigdom næsten er overvundet.

At et sådant samfund har kunnet skabes, har naturligvis sine forudsætninger i mange forhold. I vid udstrækning skyldes det naturvidenskaben og tekniken, som der er grund til at betragte med dybeste taknemlighed, ikke med den mærkelige blanding af mistænksomhed og tværhed, der kendetegner mange, ikke mindst kirkelige kredse. Politisk har de fire traditionelle partier i dansk

Dette omfattende kritiske opgør har jeg imidlertid ikke ønsket at foretage. Dels vilde det kræve meget omfattende studier, dels føler jeg mig ganske inkompetent over for en sådan opgave: notater har jeg så at sige ikke bevaret fra de år, ud over enkelte breve, og min hukommelse er den slettest tænkelige. Det mål, jeg har sat mig, er da betydeligt mere beskedent. Det forekommer mig rimeligt, at den næste slægt, de, der er unge idag og intet har oplevet af disse vigtige begivenheder, får et indtryk af, at man har kunnet opleve dem på en helt anden måde end den, der afspejler sig i den mere officielle historieskrivning, og at man uden at være landsforræder eller noget i den retning kan vurdere både mennesker og begivenheder på en måde, der ikke stemmer med den »modstandsbevægelsesfilosofi«, der foreløbig har slået igennem i det meste af, hvad der er skrevet.«

politik været enige om at fremme denne udvikling – uenigheden har fortrinsvis stået om de former, man skulle vælge, og med hvor stor fart man skulle gå frem. Men ledende i udviklingen har dog det radikale parti og det reformistiske, ikke-revolutionære socialdemokrati været. Hvad man har nået, er ikke et socialistisk, ikke-kapitalistisk samfund, men kan vel bedst karakteriseres som en social-liberal ordning på den private kapitalismes grundlag med vidtgående statslig indflydelse på det økonomiske liv. Ordningens indhold har været, at der i vid udstrækning er givet mennesker tryghed over for fattigdom, arbejdsløshed og sygdommens socialt katastrofale følger. Samtidig er den almindelige levestandard steget helt overraskende, og adgangen til uddannelse og til kulturelle goder er blevet åbnet for næsten alle, der ønsker den. Hermed skal, som lige nævnt, ikke siges noget om, hvor vidt mennesker er blevet lykkeligere, selv om jeg – trods efterkrigstidens venstre-orienterede kulturpessimister – personligt mener, at spørgsmålet kan besvares med et ja. Det afgørende er, at summen af goder – materielle og åndelige – som stilles til menneskers rådighed, er vokset stærkt, og at antallet af dem, der har mulighed for at udnytte disse goder, ikke er steget mindre.

2. Periodens kulturelle præg.

Under og efter den første verdenskrig opstod der, ude i verden og her hjemme, en stærk bølge af religiøsitet. Den var måske også kommet uden krigen – den var i hvert fald på vej før 1914. På mange måder var den en reaktion imod den positivisme og udviklingslære, som havde gjort sig stærkt gældende i slutningen af 1800-tallet, og som her i Danmark fik sit midtpunkt i den af Brandes prægede kreds i hovedstaden. Allerede før århundredskiftet var Johannes Jørgensen brudt ud og gået over til den katolske kirke, og der kunne nævnes adskillige andre, som pegede hen imod et skifte i den kulturelle »atmosfære«. Men alle sådanne tendenser blev utvivlsomt forstærket gennem krigstidens voldsomme rystelser, der bidrog til at rokke den vidt udbredte optimisme og fremskridtstro.

Allerede 1917 havde Helge Rode skrevet en lille bog med titlen »Krig og Ånd«, som viste, at han følte sig stående i et opgør med sin samtid. Til fuld udfoldelse kom dette opgør i »Pladsen med de grønne træer« (1924) og i mere programmatisk form i »Regenera-

tionen i vort Aandsliv«. Det grundsyn, som Rode fremfører, har C. I. Scharling rammende karakteriseret således: »Det er kirkens sag som den førende åndsmagt at stå midt i åndslivet; religionen bør være hjertet, hvorfra livet udgår til alle samfundslegemets dele. Kirken skulde være os som et drømmeslot midt i de hårde kendsgerningers verden; den bør give hele samfundet livsvisdom og moralsk indvielse, omstrålet af skønhed. Her skulde de unge indvies i livets mørke og strålende mysterium, her skulde de gamle hæves over tilværelsens elendighed, og et højere liv fremelskes. Hvad vilde ikke en samlet og fornyet kirke kunne betyde for det sønderrevne Europa – her vilde politikerne få det rygstød, de behøver i deres arbejde for verdensfreden, og her vilde vi få den internationale institution, vi drømmer om, og det på historisk grund med en 1000 år gammel traditions værdighed.»

Man møder her en smuk poetisk religiøsitet, som hævder, at det alene er religionen, ikke naturvidenskaben, som formår at besvare menneskesjælens evige spørgsmål og tilfredsstille dens dybeste længsler, og som søger til kirken, der i sin kultus giver plads for skønhed, for følelse, for mystik. Ikke så sært, at Rode ud fra disse synspunkter havde mere sympati for den romerske kirke på grund af skønheden og rigdommen i dens gudstjeneste og på grund af klosterlivets indadvendte fromhed. Den protestantiske kirke er og bliver jo trods alt en »prædikekirke«, og trods alle påstande om dens rummelighed og dens dogmatiske løshed – som Rode i rigt mål bebrejdede den – står den i langt højere grad end Romerkirken for noget ganske bestemt, er mindre varieret og facetteret, medens den romerske kirke med rette er blevet kaldt for huset med de mange boliger. Trods dette fandt Helge Rode dog ikke en bolig der. Han vedblev til sin død at være en af kirken uafhængig fri religiøs person.

En religiøsitet af lignende art møder man gang på gang i tyvernes livlige debat om religiøse spørgsmål. Et religiøst budskab om åbenhed over for livets rigdom og om mystisk fordybelse i sig selv var således hovedtemaet for den store roman, »De Visers Sten«, hvormed Anker Larsen 1923 vandt Gyldendals store Roman-konkurrence. I den sammenhæng bør også Chr. Reventlows »Breve fra Skærsilden« nævnes – mere fordi de i deres blanding af mystik, fantastisk spekulation og rationalisme er typiske for tiden, end fordi de har krav på nogen større opmærksomhed.

Som reaktion mod denne bølge af religiøsitet må man vel opfatte

de tre småskrifter, som Brandes i disse år udsendte om kristendommens oprindelse, »Sagnet om Jesus« (1925), »Petrus« (1926) og »Urkristendom« (1927). Nogen egentlig værdi har disse småskrifter ikke. De står som et monument over den gamle mesters bitterhed mod den yngste generation, der brød med hans paroler, mod den religiøsitet, hvis død han havde profeteret, og som nu atter rejste hovedet.

En plads for sig i tyvernes religiøse røre indtager Vilhelm Grønbech, som i modsætning til de før nævnte skulle få en fremtrædende betydning for store kredse i det følgende slægtled. Han var ganske simpelt en begavelse af usædvanligt format. Han var begyndt som filolog (elev af Vilh. Thomsen), men blev 1915 professor ved universitetet i religionshistorie. Ved det store værk »Vor Folkeæt i Oldtiden« (I–IV, 1909–12), der indeholder en ny og original tolkning af Nordboernes religion og samfundsliv, havde han slået sit navn fast som en banebryder inden for sit fag. Han stod 1800-tallets oplysnings- og fremskridtstro ganske fjernt. For ham var den primitive i sin religiøse oplevelse virkeligheden lige så nær, måske endda nærmere end den moderne videnskabsmand. I tyverne fordybede Grønbech sig i Indiens og Europas mystik, og hans bøger herom var kun skrevet for den snævre kreds. I den offentlige debat, endsige polemik, deltog Grønbech aldrig. Kun tilsyneladende hørte han hjemme i tyvernes modereligiøsitet. Det skulle senere vise sig, at han havde en helt anderledes central placering i mellemkrigs- og efterkrigstidens åndelige liv.

Den religiøsitet, der gjorde sig gældende i årene efter første verdenskrig, var imidlertid ikke begrænset til de snævre litterære kredse. Den havde – i hvert fald en tid – en vis folkelig bredde, som gav sig udtryk i stigende tilslutning til mærkelige religiøse sekter og småkredse, frem for alt til spiritismen, som i disse år fik en betydelig udbredelse. Man holdt »ånde-seancer«, hvor svindel og overtro indgik en mærkelig blanding, og man lyttede til bordbenenes dans. Det var herom Ludvig Holstein skrev de unægtelig rammende ord: »Jeg tror ikke spor på en ånd, der er avlet i hor med et bord«, men dansen gik uanfægtet sin gang.

Hele denne bølge af religiøsitet blev, som man kunne vente, hilst med glæde og forventning i kirkelige kredse. Slægtledet efter 1870 havde været vant til at stå i en hård kamp for at forsvare kristendommen mod angreb fra videnskabeligt, særlig naturvidenskabeligt hold. Ikke så sært, at man vejrede vårklima, da pludselig

en række af åndslivets fremtrædende mænd stillede sig på religionens side. Mere eller mindre triumferende tilbød man sig som vejledere for de nye troende, for at de kunne finde vej til kirkens faste grundvold i stedet for deres egen mere tågede og ubestemte religiøsitet. Ikke mindst var den mere intellektuelle del af den kristne ungdomsbevægelse stærkt optaget af det nye, som skete, og man lovede sig en virkelig kristelig fornyelse. Alt dette skulle imidlertid snart vise sig at blive een stor skuffelse. For det første viste de nye fromme sig ikke særlig taknemlige for eller påvirkelige af den velmenende kirkelige vejledning. I hvert fald var der ingen af de mere kendte navne, som virkelig accepterede kirken – måske med undtagelse af kritikeren Henning Kehler, der oplevede en omvendelse, som førte ham fra »Politiken« til »Kristeligt Dagblad« og for en tid holdt ham fast i det kirkelige milieu, hvor han da også blev tilbørligt fejret. Men hertil kom som det andet – og væsentligere: hele denne nye religiøsitet havde ingen virkelig åndelig kraft i sig. Det var ikke – som man højlydt profeterede – den, der pegede imod fremtiden. Her groede ikke stærke nye livsimpulser, her skabtes ingen ny kunst. Og det hjalp ikke, at man fra kirkeligt hold med iver citerede, at »en af vort kulturlivs ledende mænd har sagt« o.s.v. De var ganske simpelt hen ikke ledende i nogen henseende. Inden mange år var både deres værker og deres navne glemte. Læser man dem idag, virker de mærkeligt blodfattige. Omtrent på samme måde gik det med den mere folkelige religiøsitet. Den spiritistiske bølge tabte sig, og ingen af de nye religiøse smågrupper fik varig betydning.

Tyngdepunktet i dansk kulturliv i disse år lå faktisk et helt andet sted, nemlig hos en gruppe af forfattere, bildende kunstnere og moralister, som var udpræget venstre-orienterede, for manges vedkommende med en tydelig hældning mod kommunismen. Historisk følte de sig som arvtagere efter 1700-tallets klassiske oplysningsfilosofi og efter Georg Brandes. Det var ikke nogen afgrænset gruppe; til den hørte forfattere som Tom Kristensen, Otto Gelsted og Hans Kirk, blandt billedhuggerne kan nævnes Kaj Nielsen og Gaugin, blandt malerne mænd som Giersing, Weie, Salto og Lundstrøm. Det afgørende var ikke disse kunstners individuelle indsats – kun få om overhovedet nogen af dem var vel kunstnere i det store geniale format – men at i denne kreds blev tidens virkelige spørgsmål drøftet og gennemarbejdet i oprør mod fortidens konventioner og med mod til at gå nye veje. Eet navn

må dog særskilt fremdrages, arkitekten Poul Henningsens. Ikke fordi han var betydeligere eller mere skabende end de andre, men fordi alle tidens ideer og impulser så at sige samlede sig hos ham, og han havde mere end nogen anden evne til at forme dem og give dem udtryk på en sådan måde, at mennesker lyttede snart med begejstring snart med forargelse. Han blev – i ordets franske betydning – tidens store »moralist«. Til orde kom kredsen først og fremmest i dagbladet »Politiken«, men tillige i en række tidskrifter, af hvilke det betydeligste uden tvivl var det af Henningsen grundlagte, men desværre kun kortlivede arkitekttidsskrift »Kritisk Revy«, der for de mere vågne iblandt ungdommen klang som en fanfare, der var værd at følge.

Spørger man om indholdet i denne bevægelse, er der i første række to ting, som falder i øjnene. Få mennesker var så tidligt og så tydeligt klar over den fare, der truede fra de autoritære stater. På en tid, hvor store kredse endnu i træthed over for det politiske kævl med begejstring så hen til den stærke mand og en handlekraftig politik, forstod Poul Henningsen-kredsen at råbe vagt i gevær, så det gav genlyd. Det var i tyvernes og tredivernes åndsliv ikke nogen ringe fortjeneste. Det andet, som straks falder i øjnene, er kredsens tilknytning til arkitekturen netop i de år, hvor den moderne arkitektur blev til. Vigtigt var det her, at arkitektur ikke blev opfattet som æstetik, men som et socialt fænomen: at huse skulle bruges først og fremmest til boliger for mennesker, og at derfor arkitekturen måtte vokse i sammenhæng med en forståelse af familielivet og af de krav, mennesker med rette kan stille til livsudfoldelse.

Hermed føres vi imidlertid over til det afgørende i hele den moderne debat: det var selve det menneskelige liv, dets daglige form og dets mest fundamentale udtryk, man tog op til debat, ofte i nær tilknytning til den nyere psykologi, hvor for øvrigt indflydelse fra Freud her i Danmark ikke synes at have været særlig stærk. Man drøftede ikke blot bolig og møbler, kunst og kunsthåndværk, men tillige klædedragt og frisure, de daglige omgangsformer i familie og samfund. Opdragelsen blev et hovedpunkt, og man gjorde front mod det ældre slægtleds mere autoritære synspunkter. Naturligvis måtte tillige forholdet mellem de to køn, hele det seksuelle spørgsmål træde i forgrunden. Den frihed, man ønskede i forholdet mellem forældre og børn og i skolens liv, skulle naturligvis fortsættes for den opvoksende ung-

dom, der ikke måtte lade sig binde af religiøse og borgerligt ned-arvede hæmninger. Ofte kunne man få det indtryk, at Henningsen og andre mente, at hvis man blot kunne lære ungdommen at leve uden moralske hæmninger eller skyldfølelse, ville lyksaligheden være nået. Det var naturligvis ikke meningen, men man kan ikke nægte, at spørgsmålet om seksuel frigjorthed spillede en frem-trædende rolle – og derfor naturligvis bidrog til at skubbe mange gammeldags tænkende væk. Men hvad man nu end kan mene om denne seksuelle »radikalisme«, kan det ikke nægtes, at kredsen i langt videre forstand rejste det moderne familielivs afgørende problemer: boligen, opdragelsen, børnebegrænsning, kvindens fri-gørelse og selverhverv. Alt dette var i ordets egentligste

*

Her slutter fragmentet.

For at opnå en slags afrunding hidsættes følgende fra Kochs kladde:

»Som alt nyt der virkelig vil kritisk efterprøve det selvfølgelige og konventionelle i samfundet, måtte også disse folk virke revolutionære, ofte rent ud umoralske. Til stadighed beskyldtes de for at være »salonkommunister« – og ikke helt med urette. Det var derfor også naturligt, at kirkens mænd, ikke bare præsterne, men måske i endnu højere grad kirkeligt vågne lægmænd, betragtede alt dette som en farlig fjende, der måtte bekæmpes. Man havde ingen anelse om, at det trods alt var her og ikke hos Helge Rode og Anker Larsen, at fremtiden groede. Og i deres afvisning af alt dette nye, i deres kamp mod denne form for moral – og her var jo virkelig tale om en moralsk anskuelse – kom man meget ofte til at søge sine forbundsfæller, hvor de var at finde, hvilket betød i reaktionære og politisk temmelig farlige anskuelser. I trediverne var det ikke ualmindeligt at høre folk sige, at de måtte beundre den moral, som gav sig tilkende både i den italienske fascisme og i Tysklands Hitler-jugend. Det var ikke bare de berømte tog, der gik til tiden, men det var en moral, der stillede krav og hævdede autoriteten, man sympatiserede med. Det er ikke vanskeligt bagefter at se begrænsningen i den moralisme, der hørte hjemme i det, vi med et kort ord kan kalde den Poul Henningsenske kreds, men det forhindrer ikke, at den for det første tvang til eftertanke, at den satte spørgsmålstejn og rokkede ved meget af det over-

leverede, som i høj grad trængte til fornyelse, og at den var med til at bygge den moderne velfærdsstat op«.

I det følgende vilde Koch have skildret den tilknytning de kirkelige kredses reaktion på kulturradikalismen fandt i Arne Sørensens bog *Det moderne Menneske* (1936) og i partiet Dansk Samling.